

Ontginning Eemmoeras

Discussiedossier

Het in het eerste nummer van dit jaar gepubliceerde artikel 'Een discussie met twee historisch geografen' door M. Mijnsen-Dutilh leidde tot respons van diverse kanten.¹ Zowel Chris de Bont als Frits David Zeiler waren bereid hun reacties voor dit tijdschrift uit te werken. Mevrouw Mijnsen werd vervolgens in de gelegenheid gesteld een antwoord te formuleren. De redactie is verheugd dat ook prof.em.dr. Guus J. Borger bereid was zijn visie op de kwestie te geven. Het ging hem niet om een kritische inhoudelijke reflectie, maar om het plaatsen van enkele theoretische kanttekeningen. Daarom is zijn bijdrage aan het einde van dit discussiedossier geplaatst. De redactie meent hiermee voldoende ruimte voor het al zes jaar lopende debat over de ontginning van het Eemmoeras te hebben geboden en sluit dat althans wat betreft het *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* hiermee af.

Dood tij

CHRIS DE BONT

In 2008 heb ik een goed bezochte studiedag voor de Vereniging van Waterstaatsgeschiedenis georganiseerd waarin twee visies over de oudste geschiedenis van het Eemland centraal stonden, visies die ogenschijnlijk diametraal tegenover elkaar lijken te staan; elkaar zelfs uitsluiten. De waterschapshistorica Mijnsen en de Wageningse historisch geograaf Vervloet bestreden elkaar daar met de kracht van argumenten die zij ontleenden aan hun beider publicaties daarover.² Mijn rol was die dag om het debat in goede banen te leiden.

Heel kort door de bocht komt het er onder andere op neer dat Mijnsen de middeleeuwse ontginning van het westelijke Eemlandmoeras vanaf de Gooise stuwwal in oostelijke richting naar de Eem ziet plaatsvinden, terwijl Vervloet opteert voor een ontginning vanuit de Eem in westelijke richting, tegen de rand van de Gooise stuwwal. Mijnsen presenteert zich daarbij als vertegenwoordigster van de historische benadering van historisch-landschappelijke vraagstukken, waarbij primaire bronnen overduidelijk spreken. Vervloets historisch geografische inbreng richt zich, naast het gebruiken van de spaarzame archivalische bronnen die voor de ontginningsperiode en de tijd daarvoor beschikbaar zijn, allereerst op het reconstrueren van het natuurlijke landschap dat de ontginners aantreffen en dat hen kansen bood en beperkingen oplegde. De studiedag kende geen overwinnaars. Mijn conclusie luidde toen dan ook dat er over de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis en de historisch-landschappelijke voorgeschiedenis van het Eemland een patstelling was bereikt. Mogelijk kon nieuw onderzoek ons verder helpen.

In twee artikelen is verslag gedaan van de bevindingen van die studiedag in 2008. Bertus Wouda publiceerde kort na de studiedag een interessante bespreking van dit dilemma in het *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*. Dit door Mijnsen gemiste artikel omschrijft de patstelling met heldere bewoordingen: "Beide visies hebben hun plussen en minnen. Mogelijk zijn ze op termijn met elkaar te verenigen. Kennelijk heeft Vervloet meer oog voor het natuurlijke landschap voorafgaande aan de ontginning en heeft Mijnsen-Dutilh meer oog voor de archiefstukken die vooral een latere periode beschrijven".³ Op verzoek van enkele regionaal-historisch geïnteresseerden heb ook ik kort daarop in Tussen

¹ 'Een discussie met twee historisch geografen. Het Eemmoeras en de ontginning van Bunschoten en Eemnes in de Waterstaatskroniek Vallei & Eem 777-2011', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 23 (2014), 17-38.

² Voor de publicaties van Mijnsen-Dutilh en Vervloet verwijs ik naar Mijnsen-Dutilh, 'Discussie'.

³ B. Wouda, 'Boeren op het moer of blij met de klei? Disciplines in discussie over de ontginningsgeschiedenis van het Eemland', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 17 (2008), 47-61, aldaar 61.

Vecht en Eem, tijdschrift voor regionale geschiedenis een verslag van de studiedag gepubliceerd, waarin ik niet alleen de twee meningen duidelijk heb verwoord en het gereserveerde artikel van Wouda bespreek, maar ik het niet kon laten om ook mijn eigen visie op de ontginning van Eemnes kórt naar voren te brengen: “In dit artikel heb ik de historisch-geografische grondslag van dit bijzondere landschap geschetst, bewust slechts aangekleed met enige historische informatie”.⁴ Via verwijzingen naar de relevante pagina’s van mijn proefschrift,⁵ waarin ik niet alleen dieper in ga op de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van Eemnes, maar deze juist inbed in mijn uitgebreid verwoorde en geïllustreerde visie op de middeleeuwse agrarische veenontginningen van heel West-Nederland, bied ik de wat meer geïnteresseerde inwoners van deze streek de mogelijkheid kennis te nemen van de wetenschappelijke onderbouwing van hetgeen ik in het artikeltje beweer. Daarbij verwijs ik ook naar de meest recente paleogeografische inzichten over de landschapsreconstructies van Nederland op het eind van de vroege middeleeuwen, door Mijnsen in haar artikel toch echt te simpel samengevat onder de noemer ‘een bodemkundige theorie’.⁶ Het is dit artikeltje in *Tussen Vecht en Eem* waarnaar Mijnsen verwijst als zijnde de uitgebalanceerde weergave van mijn ideeën over de ontginning en oudste bewoning van het westelijke Eemland.⁷

Nu blijft ook in de wetenschap een discussie alleen levendig als er regelmatig nieuwe inzichten uit nieuw onderzoek bij worden betrokken. De door Mijnsen in het *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* stevig aangezette tegenstelling is op zich interessant genoeg. Zij gaat voor het historisch-landschappelijk onderzoek van de periode op de overgang tussen de vroege en hoge middeleeuwen uit van het primaat van primaire bronnen boven meer historisch uitgewerkte fysisch geografische gegevens. Een historisch geograaf kan en zal die keuze niet maken. Historische geografie is per definitie interdisciplinair en omvat dus ook beide benaderingswijzen.

Mijnsen heeft volgens mij de wetenschap en de lezers met haar invulling van de ‘discussie’ geen goede dienst bewezen. Haar erg lange inleiding, voorafgaand aan ‘De discussie met de historisch geografen’ bevat slechts een herhaling van zetten zoals die al in haar eerdere publicaties zijn gedaan. Met meer nieuwsgierigheid begon ik aan de ‘discussie’ zelf, maar dat viel tegen. Afgezien van het daarin voorkomende, volgens mij onnodige, gehakketak, mag ik er toch vanuit gaan dat een kenner van de archieven als Mijnsen zich moet hebben gerealiseerd dat voor de ontginningsperiode en over het landschap dat de ontginners aantreffen de archieven maar weinig informatie bevatten. Jammer genoeg is zij wel erg stellig bij het vertalen van die spaarzame vermeldingen naar een vanuit moderne paleogeografisch inzichten echt onhoudbaar landschapsbeeld van het vroegmiddeleeuwse Eemnesser landschap. Als zij de door haarzelf als ‘discussie’ opgevoerde ideeënuitswisseling met mij niet zo vooringenomen had willen aangaan had zij niet alleen nieuwe argumenten moeten aanvoeren, maar ook de verwijzingen en mijn daarbij behorende argumentatie in mijn proefschrift moeten bekijken en niet met een kanon op mijn artikeltje in *Tussen Vecht en Eem* moeten schieten. Dat is geen discussie maar een gemiste kans. Ook in de wetenschap vraagt springtij nu eenmaal altijd om voldoende water.

Een moeras van ‘eemoties’

FRITS DAVID ZEILER

Margriet Mijnsen-Dutilh is een volhardend auteur. Met haar provocerende stelling ‘Amersfoort lag aan de zee’, tevens de titel van haar in 2007 verschenen waterschapskroniek van het Eemland *cum annexis*, heeft zij tongen en pennen losgemaakt.⁸ Ook binnen de Vereniging voor Waterstaatsgeschiedenis is daarover discussie gevoerd, onder meer tijdens de themadag annex excursie van de Vereniging op 28 mei 2008. Haar uitgebreide overzicht van de problematiek in het vorige nummer van dit tijdschrift is kennelijk bedoeld om het wetenschappelijk discours in haar voordeel te beslechten.⁹ Dat doel be-

4 Chr. de Bont, ‘Twee vechten om de Eem. Over de ontginningsgeschiedenis van Eemnes’, *Tussen Vecht en Eem, tijdschrift voor regionale geschiedenis* (themanummer Geschiedenis van Eemland; Baarn, Soest, Eemnes) 27 (2009), 213-226, aldaar 225.

5 Chr. de Bont, *Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de Westnederlandse veengebieden (800-1350)*. 2 dln. (Wageningen Universiteit 2008), in 2009 also published as *Alterra Scientific Contributions* 27, Wageningen.

6 Mijnsen, ‘Discussie’, 17.

7 Mijnsen heeft mijn proefschrift mogelijk niet gelezen, althans, in haar artikel verwijst zij er niet naar. Mogelijk is hier sprake van hetzelfde wat mij eerder is overkomen: ik heb verzuimd in mijn artikeltje in *Tussen Vecht en Eem* te verwijzen naar het boek van Mijnsen en Dekker over het Eemland, zie C. Dekker, M. Mijnsen-Dutilh, *De Eemlantsche Leeg Landen. Ontginningen rond de mond van de Eem in de 12^e en 13^e eeuw* (Utrecht 1995). Toch vormde juist dit boek na lezing voor mij een belangrijke drijfveer om mijn ideeën over de middeleeuwse agrarische veenontginningen verder uit te werken.

8 M. Mijnsen-Dutilh, *Amersfoort lag aan de zee. Waterschapskroniek Vallei en Eem, 777-1616*. (Utrecht/Leusden 2007).

9 Idem, ‘Discussie’.

reikt zij niet. Haar volharding leidt tot halsstarrigheid, en waar het haar opponenten uit de historisch-geografische hoek betreft – Jelle Vervloet en Chris de Bont – zelfs tot een regelrecht vijandige toon. Een van haar kritiekpunten is, dat dezen de bronnen niet goed lezen, en bovendien hun geografische en bodemkundige gegevens aanpassen aan de eigen visie. Helaas is dat precies, wat Mijnsen zelf doet. De bedoeling van deze reactie is dan ook om een aantal van haar eigen interpretaties onder de loep te nemen en bij gebreken eenzijdigheid te wijzen op alternatieven. We hebben niet de pretentie dat daarmee het laatste woord is gezegd; de discussie duurt wat ons betreft voort.

Bronnen

In beginsel is het idee van een groot, nauwelijks van het open water te onderscheiden ‘Eemmoeras’ een interessante hypothese. We weten immers nog altijd bitter weinig over de situatie in het Almeregebied in de vroege middeleeuwen. Men zou bij de uitwerking van dit idee echter wel verwachten, dat de positie van Amersfoort om te beginnen in een wat breder perspectief zou worden geplaatst. Bijvoorbeeld door deze te vergelijken met een paar andere proto-stedelijke nederzettingen in soortgelijke omstandigheden, zoals Zwolle, Vollenhove en Steenwijk. Die vergelijking zou des te gemakkelijker zijn, omdat ook deze plaatsen onder bisschoppelijk gezag vielen, en we in de ontginningsactiviteit in de omgeving dikwijls de hand van de landsheer kunnen lezen. Uiteraard voor zover die is gedocumenteerd. Want we moeten niet vergeten, dat de complete ontginning van Noord-Holland en zuidoostelijk Friesland met geen enkel document te bewijzen valt, dat de bronnen over Noordwest-Overijssel, Salland en het Veluwedistrict uiterst schaars zijn en dat zelfs die van de Nederstichts-Zuidhollandse ontginningen zeer veel te raden overlaten. Dat betekent echter niet, dat er geen reglementering heeft bestaan. De bronnen kunnen eenvoudig verloren zijn gegaan, of men volstond met mondeling overgeleverd gewoonrecht. Van der Linden heeft ons een model aangeleverd dat wij kunnen gebruiken voor onze reconstructies. Die vallen, zoals bijvoorbeeld Chris de Bont of Hans Mol hebben aangetoond, in iedere situatie weer anders uit.¹⁰ Het enige wat we dus kunnen doen, is de schaarse schriftelijke, cartografische, bodemkundige en archeologische gegevens zo goed mogelijk inpassen in het plaatselijke nederzettingenpatroon. Gebrek aan schriftelijke getuigenissen kan evenwel nooit, zoals door de auteur verschillende malen wordt gesuggereerd, een reden zijn om te doen alsof er niets gebeurd is.

Voor haar hypothese voert Mijnsen vier belangrijke bronnen aan. Deze zullen we nu kort behandelen en van commentaar voorzien.

1 De oorkonde van 948

Hierin bevestigt de koning de tiendrechten op de bisschoppelijke goederen, gerekend vanaf Dorestad ‘dat nu Wijk heet’ tot aan de zee, dus tot aan de monding van de Rijn en Maas, alsmede op de eilanden en in het overige kustgebied (*“ceterisque mari contiguis provinciis”*). Het betreft derhalve globaal het latere Nedersticht, de westelijke Betuwe, Zuid- en Noord-Holland en de eerste drie waddeneilanden. Dit is precies het gebied, waarin de in de voorgaande periode geherinventariseerde bezittingen in de fameuze ‘Goederenlijst van de Dom’ te vinden zijn. Deze begint immers met de Bovenkerk (Upkiricha) in Dorestad en eindigt met de domeingooderen op de eilanden Texel, Wieringen en Callantsoog. De koninklijke tiendverlening vormt letterlijk een kroon op het werk dat is verricht na de terugkeer van de bisschop uit zijn ballingsoord Deventer. Om de genoemde ‘zeegewesten’ en de eilanden als de Eemvallei met een paar verder niet gedocumenteerde zandopduikingen te identificeren, zoals Mijnsen doet, is dwaasheid.

¹⁰ De Bont, *Vergeten land*; J.A. Mol, ‘De middeleeuwse veenontginningen in Noordwest-Overijssel en Zuid-Friesland: datering en fasering’, *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 14 (2011), 49-90.

2 De passage bij Alpertus van Metz (circa 1000)

In de tekst, waarin verhaald wordt hoe bisschop Ansfried naar de Heiligenberg bij Amersfoort gaat om daar een kapel te bouwen en in afzondering te bidden, wordt de locatie inderdaad – zoals Mijnsen aangeeft – omschreven als gelegen in een ontoegankelijk moerasgebied. Maar dit wordt – en dat vermeldt zij niet – aan één kant begrensd door een modderige rivier (“*flumen limosum*”). Hij laat zich naar de heuvel varen in een bootje over die rivier (“*huc adacta navicula trans flumen illud se ferri iubet*”). In de volgende passage wordt verhaald, hoe de bisschop van de heuvel weer naar de rivier gaat om water te halen, waarmee hij een arme leproos wast. Er wordt dus duidelijk onderscheid gemaakt tussen een (ondoordringbaar) moeras en een (bevaarbare) rivier. Zelfs al is die laatste modderig, het gaat om de als open, stromend water herkenbare bovenloop van de Eem, de huidige Heiligenberger of Lunterse Beek.

3 De oorkonde van 1165

Aanleiding tot het uitvaardigen van deze oorkonde waren de afwateringsproblemen door het leggen van de Zwammerdam in de Oude Rijn tussen het latere Land van Woerden en Rijnland. De helaas vrij slecht overgeleverde tekst maakt wel duidelijk dat de problematiek betrekking heeft op de waterafvoer via de Rijn beneden de dam bij Wijk – de Kromme en Oude Rijn dus –, en niet over die van de Rijn via de Lek. De dam bij Wijk wordt waarschijnlijk alleen genoemd, omdat deze door de Rijnlanders als precedent werd gezien. Dit gaf hun in de ogen van de keizer echter geen recht op een ‘eigen’ dam. De als afvoer ‘in de richting van de zee’ aanbevolen doorgraving van de Noda betreft dan ook niet de Neude bij Rhenen, maar – zoals J.M. van Winter kort geleden in dit tijdschrift naar ons idee overtuigend heeft aangetoond – een verbetering van de verbinding met de Vecht via de Neude in de stad Utrecht.¹¹ Het idee, dat Rijnwater kon wegvloeiën via de Gelderse Vallei, is bedacht door negentiende eeuwse ingenieurs. In 1165 was de ontginning in de Vallei nog in volle gang en lag het maaiveld ter plaatse vele meters hoger dan nu. Mijnsen kijkt echter nog steeds door een bril die pas 700 jaar later kon worden opgezet.

4 De oorkonde van 1203

Deze vermeldt, dat op last van de bisschop een grensscheiding is gemaakt door middel van een sloot tussen het gebied waar de oude tiend werd geheven en dat van de nieuwe tiend. Een ‘novale tiend’ wordt per definitie geheven over nieuwe ontginningen. Een oude tiend geldt voor oudland en voor vroege, zogenaamde ‘vrije’ ontginningen. De gegraven scheisloot wordt door Mijnsen terecht geïdentificeerd met de Bunschoterwetering. Maar de vermelding in de bron, dat het nieuwe gebied zich in de breedte – dus naar opzij – uitstrekt tot aan de grenssloot met de Veluwe – dus oostwaarts –, wordt niet gevolgd door de volstrekt logische conclusie dat het oude tiendgebied zich dan aan de westzijde moet bevinden. Mijnsen negeert het begrip ‘tussen’ en wijst als oude ontginningen de nederzettingen in het zuiden aan. Maar het gaat natuurlijk om de opstreckende verkaveling vanaf de Eem tot aan ‘Uutwiic’. Die later Bunschoten genoemde dorpssterp is dus eenvoudig een naar binnen verplaatste, tweede nederzettingring, zoals we die in zoveel veenontginningen tegenkomen. De scheidslijn tussen oude en nieuwe uitgifte loopt volgens de tekst van zuid naar noord van de Harsaterdrecht tot aan de zee. Die ‘zee’ is gewoon de, inmiddels uit het Almere ontstane, Zuiderzee. Die ‘drecht van de mensen die bij de Haar wonen’ zal een overtoom zijn geweest tussen de nieuwe sloot en de achtergrens van de Haar-ontginning. Deze werd gevormd door een natuurlijk veenwatertje, waarop het drecht-toponiem later is overgegaan.

11 J.M. van Winter, ‘Frederik Barbarossa en de Noda in 1165’, *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 22 (2013), 1-5.

Toponiemen en waterstaatkundige begrippen¹²

Zo komen we bij de toponiemen en de andere specifieke aanduidingen van landschappelijke en waterstaatkundige verschijnselen. De levensader van het gebied, de Eem, heeft taalkundig gezien de oudste rechten. Het woord *eem*, *eme*, *aam* of *ame* betekent inderdaad ‘water’. Er zijn in Nederland niet heel veel toponiemen met dit begrip overgeleverd: Eme bij Zutphen, de grensrivier de E(e)ms (Amisia), mogelijk ook Aam, Amstel en Amer. Of het woord ‘Germaans’ is of pre-Germaans, zoals veel eenlettergrepige waternamen, doet eigenlijk niet terzake. Heel specifiek is de aanduiding namelijk niet. Historische conclusies kunnen we er al helemaal niet aan verbinden.

Cruciaal voor het betoog van Mijnsen zijn *meer* en *zee*. Het is juist, dat deze in ons taalgebied, net als in het Nederduits, door elkaar lopen. Toch doen de oudste toponiemen met *mare* vermoeden, dat dit begrip vooral werd gebruikt voor de zee dicht langs de kust en de bijbehorende zeeëngten. Het Almere behoort tot die categorie. Dat klerken voor het Almere de gelijkkluidende Latijnse term *mare* aanwendden lag dan ook zeer voor de hand. In de grotere koningsoorkonden werden schenkingen bovendien vaak regionaal gegroepeerd, waarbij die in de Nederlanden “*in loco maritimo*” werden genoemd. Dit is niet meer dan een aanduiding ‘in het kustgebied’, gezien vanuit een plaats ergens in het binnenland van het grote Duitse rijk waar de oorkonde werd opgemaakt. Zo’n omschrijving vinden we in twee schenkingsoorkonden van goederen in de omgeving van Vollenhove uit 1133-1134.¹³ De eerder voorgestelde vertaling ‘in een moerassige streek’ of ‘in een streek bij de zee’ kan gevoelig worden vervangen door ‘liggend in de kustgewesten (van het rijk)’.

Drecht is, zoals reeds aangegeven, niet primair een waternaam. Het duidt een plaats aan, waar iets overheen getrokken wordt. In zijn vroegste gebruik is dat een veerverbinding, zoals in Trajectum en Tricht. In de tijd van de veenontginningen heeft het de specifieke betekenis gekregen van ‘overtoom’. Het kan zowel een natuurlijke barrière aanduiden (Mijdrecht tussen Boven-Amstel en Mije) als een verhaal over een dijk of bij een uitwateringssluis (de drechten in Mastenbroek). Van daaruit kan de aanduiding inderdaad overgaan op het betreffende water, maar dat geschiedt pas in een later stadium, meestal na de middeleeuwen. Hoe de ontwikkeling bij de Harsaterdrecht is verlopen en bij de ten zuiden daarvan gelegen Zeldert (dat wel uit *Seldrecht is ontstaan) zou een punt van nader onderzoek kunnen zijn.

Made is, zoals Mijnsen terecht stelt, hetzelfde woord als het Fries *miede*, en duidt vochtig grasland aan, dat voor beweiding en voor hooiwinning kan worden gebruikt. *Maat* is echter een ander woord. Het duidt een uitgemeten stuk land aan, waarmee lokaal ook een bepaald oppervlak kan worden aangeduid. Het komt als maat, moat, meet, gemet, dagmaat en deimt in heel Nederland voor. *Meen* is op zijn beurt weer geen samentrekking van ‘meden’, maar een woord voor ieder gemeenschappelijk beheerd stuk grond. Dat kan het klassieke ‘meent’ zijn in een markestelsel, maar ook een waterstaatswerk (‘Meenkade’) of een weg (‘Meenweg’). In de praktijk kon men deze drie begrippen heel goed uit elkaar houden. De Maten bij Kampen waren de individueel verhuurde, afgepaalde percelen stadseigendom - in tegenstelling tot de Broeken, die collectief werden beweïd. Dat men vanaf de zestiende eeuw begrippen door elkaar gaat husselen, is voor ons geen reden om dat met Mijnsen óók maar te doen.

Zijdwende wordt door Mijnsen vertaald als ‘grensperceel’. Een zijdwende, zijdwind, zijdwendige dijk, zuidwendendijk, wendeldijk, zouwe of zuwe is echter een dwarsdijk, bedoeld om verschillende naast elkaar gelegen afwateringseenheden van elkaar gescheiden te houden. Het is dus een zuiver waterstaatkundige grens, die juridisch alleen wordt geïxideerd wanneer deze eenheden afzonderlijke waterschapjes zijn gaan vormen.

Wat het begrip *droogleggen* betreft is het niet alleen verwarrend, maar ook onhistorisch om dit zoals Mijnsen doet te gebruiken voor veenontginningen. Het veen wordt immers slechts gedeeltelijk ontwaterd, namelijk zoveel dat er op gewoond en geboerd kan worden. De hele theorie over ‘land dat niet kan worden bewerkt omdat er geen sloten in kun-

¹² Zie nader voor de hierna genoemde waterstaats termen: H.S. Daner, B.K. van Rijswijk, C. Streefkerk, F.D. Zeiler, *Polderlands. Glossarium van waterstaats termen* (Wormer 2009).

¹³ F.D. Zeiler, ‘Vollenhove. Van bos tot drostambt’, in: J. Mooijweer (red.), *Vollenhove, stad en vermaarde zonen* (Kampen 2005), 7-16.

nen worden gegraven' berust op drijfzand. Er is wel een begrip 'fluesland' (waaraan de Fluessen in Friesland zijn naam ontleent), maar dat is letterlijk en figuurlijk een randverschijnsel. Eenzelfde onhistorisch gebruik geldt voor het begrip *landaanwinning*. Dit zou alleen van toepassing moeten zijn bij het laten opslibben van schorren, slikken en kwelders langs de zee of zeeëngten, en eventueel bij het bedijken van op- en aanwassen in of langs de grote rivieren.

Tenslotte wekt het verbazing, dat de auteur geen enkele aandacht besteedt aan de begrippen *veen zijde* en *veld zijde*. In vele andere, met de Eemvallei vergelijkbare gebieden, zoals Staphorst-Rouveen of de Ronde Venen bezuiden Amsterdam, komen deze voor. Ze geven de relatieve volgorde in de ontginning aan. Veldzijde duidt het eerst-ontgonnene aan, veenzijde het later aangevatte territoir. Alleen al om die reden had Mijnsen haar opponenten met betrekking tot Eemnes in beginsel gelijk moeten geven.

Met deze opsomming van begrippen sluiten we af. We hopen daarmee te hebben duidelijk gemaakt, dat zorgvuldig gebruik van de bronnen tot voorzichtigheid noopt. Als het deduceren en combineren op een creatieve wijze geschiedt, kan dat leiden tot een beter inzicht in ons nederzettings- en waterstaatshistorisch verleden. Het innemen van stellingen en het selectief toepassen van schriftelijke getuigenissen draagt hieraan echter evenmin bij als het beschimpen van collega's.

Het Eemmoeras en de ontginning van Bunschoten en Eemnes

De discussie met de historisch geografen voortgezet

M. MIJNSSEN-DUTILH

Naar aanleiding van de reacties van De Bont en Zeiler op mijn artikel 'Een discussie met twee historisch geografen. Het Eemmoeras en de ontginning van Bunschoten en Eemnes in de Waterschapskroniek Vallei & Eem 777-2011' in het vorige nummer van dit tijdschrift wil ik het volgende opmerken.

In tegenstelling tot wat De Bont meent, heb ik het artikel van Bertus Wouda, 'Boeren op het moer of blij met de klei?'¹⁴ niet gemist, maar bewust buiten beschouwing gelaten. Naar mijn mening heeft Wouda mijn standpunt daarin niet helemaal juist weergegeven en ook De Bont heeft dat later niet helemaal goed gedaan. Het leek mij nuttiger om in plaats van deze misverstanden recht te zetten de discussie op de hoofdzaak aan te gaan. Ik heb dat bewust in vrij scherpe bewoordingen gedaan om verdere misverstanden te voorkomen.

In zijn proefschrift geeft De Bont – begrijpelijkerwijs – geen ander beeld van zijn historisch-geografische visie op de ontginning van Eemnes dan in het door mij geciteerde artikel.¹⁵ Hij doet het beeld zoals door Dekker en mij beschreven af met de mededeling in een voetnoot dat hij onze opvatting niet deelt.¹⁶ Daarmee wekt hij de indruk de informatie uit de door ons geciteerde bronnen niet serieus te nemen en verder onderzoek daarnaar niet nodig te vinden. Mijns inziens blijft het toch merkwaardig dat de bronnen aangeven dat er een paar eeuwen na de ontginning zoals beschreven door De Bont een nieuwe ontginning in tegengestelde richting over de eerste heen heeft plaats gevonden, waarbij de ontginners kennelijk geen enkele herinnering aan die eerdere ontginning meer hadden.

Mij ontbreekt de kennis om de historisch geografische visie van De Bont goed te beoordelen, zoals het De Bont aan kennis ontbreekt om de schriftelijke bronnen op hun waarde te schatten. Het wachten is dus op een onderzoeker met een open mind die de onderzoeksresultaten van beide disciplines zo kan interpreteren dat ze met elkaar in overeenstemming kunnen worden gebracht.

Zeiler verwijt mij dat ik de positie van Amersfoort ten aanzien van het Almeregebied niet in breder perspectief heb geplaatst. Ik heb in de conclusie van mijn artikel duidelijk aangegeven geen algemene discussie tussen twee disciplines te willen voeren, maar een specifieke discussie over een specifiek geval. Als Zeiler dit bredere perspectief wel weet

14 Wouda, 'Boeren'.
15 De Bont, *Vergeten land*, 105-107, 186-192.
16 Ibidem, 187, noot 575.

te geven, dan zou dat zeker een waardevolle bijdrage aan de discussie zijn. Maar hij doet meteen een stap terug door aan te geven dat ontginningsactiviteiten vrijwel nergens gedocumenteerd zijn. We hebben dus alleen de historisch geografische kennis, de bodemgeschiedenis, om het verloop van de ontginningen te bewijzen. Ontginningsgeschiedenis is echter vooral ook mensengeschiedenis en mensengeschiedenis laat zich in de eerste plaats kennen door wat die mensen zelf hebben opgeschreven. Het is waar dat er over de ontginningen vaak nauwelijks directe en evidente bronnen zijn. Maar wie zoals ik veel waterschapsarchieven helemaal heeft doorgelezen, weet dat er op onverwachte plaatsen informatie te vinden is, die eenmaal in onderling verband gebracht een verrassend beeld kan geven van wat zich moet hebben afgespeeld. Een archief is de papieren neerslag van het handelen van een bestuur of administratie en de archiefvormer handelde volgens een bepaald systeem. Dat systeem is terug te vinden in het archief en vaak kan men daaruit afleiden welke bronnen er ooit geweest moeten zijn maar verloren zijn gegaan, en welke die je zou veronderstellen dat bestaan moeten hebben, er waarschijnlijk nooit geweest zijn. En als zij er waarschijnlijk nooit geweest zijn, is de meest voor de hand liggende verklaring dat er geen aanleiding was om ze te vormen.

Zeiler behandelt vervolgens vier door mij gebruikte bronnen om mijn ongelijk te bewijzen.

1 De oorkonde van 948

Hij noemt het dwaasheid dat ik deze akte op de Eemvallei betrek. Wat hij over het hoofd ziet, is dat niet ik dat heb verzonnen, maar dat een zestiende eeuwse jurist dit stuk opvoert als bewijs dat Eemnes tot het Sticht behoort.¹⁷ Dat gebeurde in een van de processen over de grens tussen Holland (het Gooi) en Utrecht, dat omstreeks 1541 werd gevoerd voor de Grote Raad van Mechelen, niet het eerste het beste rechtcollege in die tijd. Ik bevind mij als dwaas dus in goed gezelschap.

2 De passage bij Alpertus van Metz (circa 1000)

Ik ontken niet dat er stroompjes of zo men wil ondiepe riviertjes (moerasbeken) door het moeras hebben gelopen. Die zullen ook wel hier en daar bevaarbaar zijn geweest met een platbodemschuit. Het is mij niet duidelijk welk probleem Zeiler hier ziet.

3 De oorkonde van 1165

Het idee dat men Rijnwater zou kunnen afvoeren door de Gelderse Vallei naar de zee in het noorden is veel ouder dan de negentiende eeuw. Na het afgraven van het veen rond Veenendaal in de zestiende eeuw komt de aanleg van een waterlinie door de Vallei al ter sprake. In de twaalfde eeuw zou dat echter zeker niet mogelijk zijn geweest. De gedachte van Van Winter dat het in de akte van 1165 zou gaan over een doorgraving van de Neude in Utrecht, is daarom zeker plausibel.¹⁸ Maar het ging mij niet zozeer om de doorgraving zelf als om de vermelding van “de zee die daar in de nabijheid ligt”. Vanuit die zee kon het water van de stormvloed van 1170 doordringen tot in de stad Utrecht. Er zijn archeologische aanwijzingen dat diezelfde vloed tot diep in het Valleigebied is doorgedrongen, maar daar vermelden de schriftelijke bronnen niets over, terwijl er volgens de interpretatie van Vervloet en De Bont toen toch al vrij wat mensen langs de Eem moeten hebben gewoond. Ook als kort daarna de ontginning van Oost-Bunschoten begint, blijkt er niets van die eerdere bewoning of van een herinnering aan deze toen nog zeer recente stormvloed die aanleiding voor de verplaatsing van de boerderijen zou zijn geweest. Het ligt meer voor de hand dat de verbetering van de afwatering die het gevolg van deze stormvloed moet zijn geweest, de ontginning mogelijk heeft gemaakt.

4 De oorkonde van 1203

Ik heb in mijn artikel aangegeven dat een interpretatie van deze oorkonde als betreffende de verplaatsing van een oudere ontginning in Bunschoten vanuit het westen naar het oos-

¹⁷ D.Th. Enklaar, *Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Lande van Gooiland* (Utrecht 1932), 119-124.

¹⁸ Van Winter, ‘Frederik Barbarossa’, 1-5.

ten op grond van de uit latere bronnen blijkende verdeling van onderhoudsverplichtingen in het gebied, niet houdbaar is. Zeiler heeft blijkbaar de beschrijving van Dekker van het verloop van de ontginning in Bunschoten en de daarmee verbonden tiendkwestie niet gelezen.¹⁹ Hij sluit zich aan bij de historisch-geografische visie waarbij de schriftelijke bron inpasbaar wordt gemaakt in een al bestaand idee.

Toponiemen en waterstaatkundige begrippen

Zeiler geeft hier voornamelijk een uitleg van hoe hij de door mij gebruikte termen opvat. Ik kan daarbij opmerken dat *meen* in Eemland wel degelijk een samentrekking van meden is. Zie bijvoorbeeld de naam van de polder Arkemheen die in de veertiende eeuw voorkomt als ‘Erckemeden’²⁰ en in de zestiende eeuw als ‘Arckemeden’ of ‘Arckemehen’.²¹ De term ‘maatland’ wordt in Eemland net als ‘mede’ gebruikt voor oorspronkelijk onbedijkt hooiland. Of dat elders anders is zoals Zeiler beweert, kan ik niet beoordelen.

Zeiler valt over mijn ‘vertaling’ van het begrip *zijdwende* als ‘grensperceel’. Zijn eigen beschrijving en de veel uitgebreidere van De Bont wijken hier echter niet wezenlijk van af. Ik citeer De Bont: “Elke zijdwende, of het nu alleen een veenkade of een brede zijdwende was, vormde, naast een waterstaatkundige, overigens ook een juridische grens tussen de veendorpen”.²²

Mijn gebruik van het begrip *droogleggen* zou verwarrend en onhistorisch zijn als het over veenontginningen gaat. Ik heb het echter niet over veenontginningen. Ik geef weer wat ik in schriftelijke bronnen over Eemland opgeschreven vind. Ik kan Zeiler alleen aanraden die bronnen zelf eens goed te lezen. Ik heb overigens niet gezegd dat “land [dat] niet kan worden bewerkt omdat er geen sloten in kunnen worden gegraven”. De onbedijkte meden kunnen niet in percelen worden verdeeld, omdat de daarvoor nodige sloten niet kunnen worden open gehouden door de voortdurende overstromingen. Dat is wat de bronnen ons vertellen.

Hetzelfde geldt voor het begrip *landaanwinning*. Dat is in Eemland precies zo van toepassing als Zeiler aangeeft. Het land slijbt op door de geregelde overstromingen en de aanwassen worden op een gegeven moment bedijkt. Zo versmalt het oorspronkelijk zeer brede moeras zich tot de huidige rivier.

Dat bij veenontginningen elders altijd eerst de *veldzijde* en pas daarna de *veenzijde* zou zijn ontgonnen, zegt mij niet zoveel. De informatie uit de schriftelijke bronnen wijst niet op een klassieke veenontginning in Eemland. Als die er vóór het ontstaan van die bronnen is geweest, is hij zo grondig uitgewist door de natuur dat er geen spoor meer van te vinden was in het geheugen van de mensen die er later zijn gaan wonen. Die zijn blijkbaar geheel opnieuw begonnen, maar wel op een andere manier. Historisch geografen voeren altijd aan dat er geen schriftelijke bronnen zijn en dat zij daarom wel gelijk moeten hebben. Voor mij blijft dat een vraag.

De geheimen van het Eemland

GUUS J. BORGER

De Eemvallei is een intrigerend gebied met tal van verscholen geheimen. Zowel historisch als geografisch en waterstaatkundig is er de laatste jaren veel geschreven over dat gebied, maar er zijn nog steeds openstaande vragen. Daarom is het begrijpelijk dat de Eemvallei volop in de wetenschappelijke belangstelling staat, want de wetenschap wil kennis vergaren over ongekende zaken. Gemakkelijk is dat niet, want wat we niet weten, is feitelijk onbekend terrein. Vanaf de vaste grond van onbetwistbare feitenkennis kunnen we proberen een blik te slaan in het onbekende, maar wanneer zijn we er zeker van dat we vaste grond onder de voeten hebben? Goedgelovigen hebben altijd het gelijk aan hun zijde,

19 Dekker, Mijnsen-Dutilh, *Eemlandsche Leege Landen*, 49-51, 61-70.

20 Gelders Archief, Arnhem, archief Polderdistrict Arkemheen inv.nrs 178 fol. 1, 179 fol. 2, 180 fol. 2.

21 P. Berends, *Het Oud-archief der gemeente Harderwijk*, dl. II (Harderwijk 1935), regesten nrs. 656 (3-12-1531) en 692 (2-6-1537).

22 De Bont, *Vergeeten land*, 180.

maar dat is niet het ideaal waar de wetenschap naar streeft. De steen der wijzen zullen we niet vinden, maar hoe kunnen we iets meer te weten komen over onbekende terreinen, in dit geval over de verscholen geheimen van de Eemvallei?

Hoe rationeel de moderne wetenschap ook pretendeert te zijn, uitgangspunt is nog steeds het onbetwijfelde geloof dat de menselijke ervaringswereld onderdeel uitmaakt van een geordende kosmische werkelijkheid. Nu er met betrekking tot de ontginningsgeschiedenis van de Eemvallei zulke verschillende beelden verdedigd kunnen worden, rijst er twijfel aan die geloofszekerheid. Als de menselijke ervaringswereld bestaat uit losstaande en onderling onverenigbare universa, wat blijft er dan nog over van het door de moderne wetenschap beleden geloof in een samenhangend en geordend wereldbeeld? Confronteert het onderzoek in de Eemvallei de huidige wijze van wetenschapsbeoefening met het dilemma van een paradigmawisseling? Of ligt het meer voor de hand om te veronderstellen dat de betrokken onderzoekers in methodologisch opzicht tekort zijn geschoten? Het gaat daarbij niet om de vraag wie gelijk dan wel ongelijk heeft. Dat is een zaak van later orde. Op dit moment volstaat de vaststelling dat geen van de betrokkenen in staat is geweest om een brug te slaan naar de denkwereld van de ander. Als we blijven geloven in een samenhangend wereldbeeld, dan moet die uitkomst een product zijn van een menselijk tekort.

Op gezette tijden schiet een ieder tekort. Aan de bovenstaande conclusie hangt dus geen zweep van verwijt. De wetenschappelijke arena is echter bedoeld om elkaar scherp te houden en aan dat scherp houden zitten twee kanten. Het gemakkelijkste is het leveren van kritiek op onhoudbaar geachte uitgangspunten, werkwijzen en conclusies in het werk van anderen. Dat is een noodzakelijk onderdeel van een wetenschappelijke discussie. Minder makkelijk, maar evenzeer noodzakelijk is een kritische reflectie op de zwakke punten in de vaste grond waarop wij menen te mogen staan. Hoe objectief een waarneming ook is, de interpretatie daarvan berust op vooronderstellingen. Wie de gekozen uitgangspunten op voorhand boven alle twijfel verheft, toont zich onvoldoende bewust van de kwetsbaarheden die daaraan eigen zijn.

Op dat moeilijke punt wordt het de wetenschappers, en daarmee de wetenschap steeds lastiger gemaakt. Door het thans gangbare reductionistische wetenschapsmodel wordt steeds meer kennis disciplinair opgehokt en raakt buiten beeld dat alle disciplinaire kennis en inzichten onderdeel uitmaken van een grotere, samenhangende werkelijkheid. De bestudering van onderzoeksthema's die die grenzen van de gebruikelijke disciplines overschrijden, behoren daardoor inmiddels bijkans tot de onmogelijkheden. Slechts bij wijze van uitzondering zijn er nog onderzoekers te vinden die de moeite nemen om zich de voorstellingswereld en het taalgebruik van andere disciplines zodanig eigen te maken dat er een zinvolle gedachtwisseling mogelijk is.

Die disciplinaire beperktheid zet ook de toon in de discussie over de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van het Eemland. Is er in dit gebied nergens archeologisch onderzoek gedaan en zijn geen pollenanalyses of ¹⁴C-dateringen beschikbaar? Ook de interpretatie van de bevindingen van dergelijk disciplinair gericht onderzoek moet onder kritiek worden gesteld, maar het is niet nuttig om daaraan geheel voorbij te gaan. Als we beter zicht willen krijgen op de verscholen geheimen van het Eemland, dan is een volledig overzicht van alle beschikbare gegevens een eerste vereiste. Een dergelijk overzicht wordt door geen van de betrokken auteurs gepresenteerd. Wat kunnen we dan beginnen met al die stoute beweringen over brede vergezichten die geen vaste grond blijken te hebben?

Die vraag doet echter niets af aan mijn waardering voor de kwalitatief hoogwaardige bijdrage van alle betrokkenen aan de ontrafeling van de geheimen die in de Eemvallei verscholen liggen. Maar de wetenschap is op zoek naar het ongekende en slechts een overzicht van alle relevante feiten en inzichten kan de contouren daarvan in beeld brengen. De ontsluiting van de geheimen van het Eemland wacht op een dergelijk overzicht.